

Jouko Myllyoja

Draamainterventioilla tulevaisuuksiin

Metropolia Ammattikorkeakoulu

Teatteri-ilmaisun ohjaaja

Esittävä taide

Opinnäytetyö

12.5.2017

Tekijä(t) Otsikko	Jouko Myllyoja Draamainterventioilla tulevaisuuksiin
Sivumäärä Aika	32 sivua 12.5.2017
Tutkinto	Teatteri-ilmaisun ohjaaja AMK
Koulutusohjelma	Esittävä taide
Suuntautumisvaihtoehto	
Ohjaaja	Jouni Piekkari
<p>Opinnäytteen tavoitteena on tuottaa uutta ymmärrystä draamainterventioiden mahdollisuuksista osana i) ennakointia/tulevaisuuden tutkimusta, sekä ii) laadullista tutkimusta. Ensimmäisellä osa-alueella hahmotellaan erityisesti draamainterventioiden ja ennakkoinninvälisiä menetelmällisiä yhteyksiä.</p> <p>Opinnäytteen aineistollisen lähtökohdan muodostavat kaksi puolen päivän mittaista draamatyöpajaa, jotka toteutettiin syksyllä 2016. Työpajat olivat osa ”Dialogi, työ ja tulevaisuus”-hanketta, jonka tavoitteena on 1) luoda uutta avaavia ja olemassa olevaa keskustelua haastavia tavoiteltavia tulevaisuuskuvia tulevaisuuden työstä Suomessa, ja 2) pohjustaa kokeiluita ja selvityksiä, jotka tukevat tulevaisuusselonteon toteuttamista.</p> <p>Opinnäyte esittää tuloksinaan teoreettisia hahmotelmia draamainterventioiden ja ennakkoinninvälisistä yhteyksistä. Käsittelytavassa painotetaan uuden ymmärryksen ja -tiedon luomiseen liittyviä näkökohtia. Laadullisen tutkimuksen kentässä opinnäyte tunnistaa kolme osa-aluetta (tietäminen, oppiminen, viestiminen), joiden parissa tehtävä laadullinen tutkimus olisi tarkoituksenmukaista ja hyödyllistä jatkossa. Tältä osin tarkoitus on kartoittaa sovellettujen draamainterventioiden mahdollisuuksia osana yhteiskunnallista kehittämistä.</p>	
Avainsanat	draamainterventiot, tulevaisuuden tutkimus, ennakointi

Author(s) Title	Jouko Myllyoja Drama Interventions and Futures
Number of Pages Date	32 pages 12 May 2017
Degree	Drama Instructor
Degree Programme	Performing Arts
Specialisation option	
Instructor	Jouni Piekkari
<p>The aim of the study is to, ii) create a novel understanding on drama interventions as a part of the futures studies/foresight, and 2) to reveal fields of qualitative studies which would increase our understanding on the impacts of drama interventions.</p> <p>The primary data consists of two drama workshops that were arranged in the autumn 2016. These were part of the research project “Dialogue, Work and Future”, that as an entity was aiming e.g. at creation of novel discussion concerning the futures of work in Finland, and to establish experiments that support the realization of “Government report on the future” results.</p> <p>As its results, the study constructs the interface between drama interventions and foresight. There, the approach emphasizes the aspects related to the creation of novel understanding and knowledge. In the context of qualitative research, the study identifies three fields of studies – knowing, learning and communicating – that propose interesting directions for further studies when increasing understanding on drama interventions as a part of societal development and change.</p>	
Keywords	Drama interventions, futures studies, foresight

Sisällys

1. Johdanto	1
1.1 Tutkimusote	1
1.2 Viitekehys	2
1.3 Tutkimuskysymykset	3
1.4 Aineisto	4
1.5 Tutkijuuden ja tekijyyden rajapinnalla	5
2. Draamainterventiot osana ennakointihanketta	7
2.1 Tulevaisuudentutkimus ja ennakointi	7
2.2 Hankekuvaus	8
2.3 Monitasomalli	10
2.4 Yhteenveto	12
3. Toteutetut draamainterventiot	13
3.1 Draamatyöpaja I	14
3.2 Draamatyöpaja II	18
3.3 Pohdintoja työpajojen toimivuudesta hankekontekstissa	22
4. Johtopäätökset	24
4.1 Draamamenetelmät ja ennakointi	24
4.2 Aalto-malli: laadullisen jatkotutkimuksen osa-alueita	26
4.3 Lopuksi	29
Lähteet	30

1. Johdanto

Opinnäytteen tavoitteena on tuottaa uutta ymmärrystä draamainterventioiden mahdollisuuksista osana i) ennakointia/tulevaisuuden tutkimusta sekä ii) laadullista tutkimusta. Ensimmäisellä osa-alueella hahmotellaan erityisesti draamainterventioiden ja ennakkoinnin välisiä menetelmällisiä yhteyksiä. Jälkimmäisellä osa-alueella painotetaan taiteellisten interventioiden vaikuttavuuteen liittyviä näkökulmia.

Opinnäytteen aineistollisen lähtökohdan muodostavat kaksi puolen päivän mittaista draamatyöpajaa, jotka toteutettiin syksyllä 2016. Työpajat olivat osa ”Dialogi, työ ja tulevaisuus” -hanketta (Dialogi, työ ja tulevaisuus 2016; ks. myös tämän opinnäytteen luku 2.2), jonka tavoitteen oli 1) luoda uutta avaavia ja olemassa olevaa keskustelua haastavia tavoiteltavia tulevaisuuskuvia tulevaisuuden työstä Suomessa ja 2) pohjustaa kokeiluita ja selvityksiä, jotka tukevat tulevaisuusselonteon (VNK 2016) toteuttamista. Työpajojen välitön tutkimuksellinen viitekehys koostuu ennakkoinnin lähestymistavasta, joka on tulevaisuuden tutkimuksen piiriin kuuluva tutkimusosa-alue. Laajemmin opinnäyte asettuu osaksi laadullisen tutkimuksen kenttää.

Toteutettuja työpajoja ja niiden puitteissa sovellettuja draaman menetelmiä voi pitää taiteellisina interventioina. Taiteelliset interventiot ymmärretään tässä taiteen työmenetelmien hyödyntämisenä prosesseissa, joiden tavoitteena voi olla esimerkiksi muutoksen tukeminen, luovuuden ja innovaatiokyvykkyyden vahvistaminen, työolojen tai työyhteisön (Koivisto & Myllyoja 2011) taitojen kehittäminen (Lehikoinen 2012, 18). Tässä toteutetuilla taiteellisilla interventioilla tähdättiin erityisesti työn muutoksen ymmärtämiseen sekä tulevaisuusorientoituneen tiedon tuottamiseen.

1.1 Tutkimusote

Tutkimukselliselta otteeltaan lähestymistapa edustaa tapaustutkimusta. Draamainterventiot ja niihin liittynyt tiedon jalostamisen prosessi muodostavat tutkimuksen keskeisimmän ”tapauksen”. Tapaustutkimukselle tyypillisesti työpajoihin osallistuneiden henkilöiden kokemukset ja näkemykset ovat toteutetussa tutkimuksessa merkittävässä osassa. Todellisuutta tarkastellaan tapaustutkimuksessa kokonaisuutena, eri näkökulmista. Yksi keskeinen tapaustutkimukseen liitettävä ominaispiirre on myös se, että tut-

kimus voi muuttua edetessään sekä toteutukseltaan että tavoitteiltaan. Tämä on ollut kuvaavaa myös kyseessä olleelle tutkimusprosessille. Erityisesti työpajojen toteutusta koskevat suunnitelmat ovat eläneet, mikä on koskenut mm. työpajamenetelmien valintaa uuden tiedon tai painotusten noustessa esiin. Lisäksi huomionarvoista on se, että tutkija on tapaustutkimukselle tyypillisesti ollut itse mukana tutkimusprosessissa koko persoonallaan, monessa eri roolissa: ennakoititutkijana, draamatyöpajojen suunnittelijana ja fasilitaattorina. (Mäntylä 2007, 45.)

Metodologisia yhtymäkohtia löytyy myös konstruktiviseen tutkimusotteeseen, joka on yksi ongelmalähtöinen tapa tehdä tapaustutkimusta. Se soveltuu erityisesti tutkijoille, jotka ovat kiinnostuneita tuottamaan tieteellistä kontribuutiota soveltuvasti suuntautuneen tutkimuksen kautta. Konstruktivinen tutkimusote on innovatiivisia konstruktioita tuottava metodi, jolla pyritään ratkaisemaan ongelmia ja tällä tavoin tuottamaan kontribuutioita sille tieteenalalle, jossa sitä sovelletaan. Tutkimuksen ydinkäsite, konstruktio, on avara. Kaikki ihmisen luomat artefaktit - kuten mallit, kaaviot, suunnitelmat ja toimintastrategiat – ovat konstruktioita. Tutkimusotteen konstruktioille on tyypillistä se, että ne eivät ole löydettyjä, vaan ne keksitään ja kehitetään. (Lukka 2006, 111 – 112.)

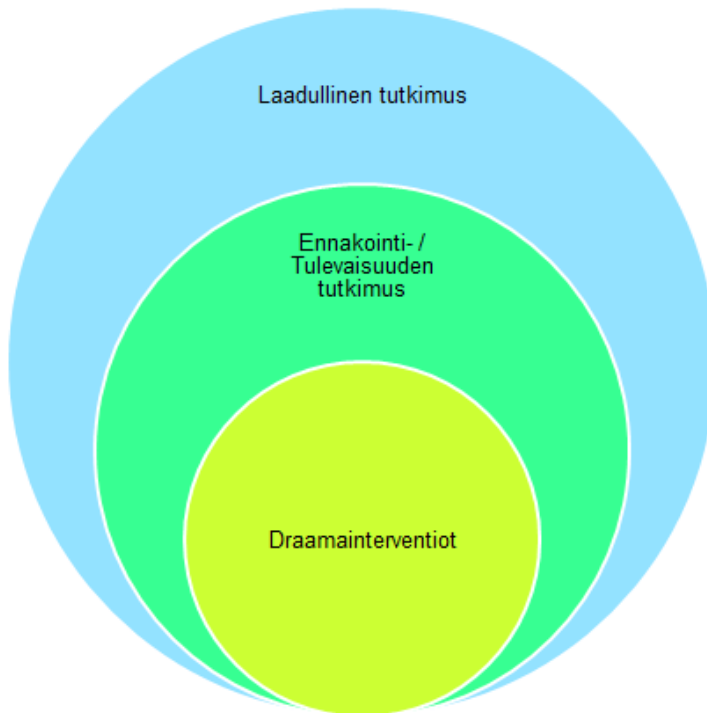
Keskeisimmän konstruktion muodostaa opinnäytteen johtopäätöksissä esiteltävä Aalto-malli, jonka tarkoituksena on integroida opinnäytteen havaintoja yhteen sekä mallintaa tulevaisuuden tutkimusosa-alueita. Myös työpajaa varten tehtyä työpajasuunnitelmaa voi pitää konstruktiona. Konstruktiviseen tutkimusotteeseen usein liitettävä termi ”ongelma” ymmärretään opinnäytteen kontekstissa lähinnä tutkimusasetelman lähtökohtina ja siihen liittyvinä kysymyksinä sen sijaan, että opinnäyte etsisi vastausta tarkoin määriteltyyn, suoranaisen pulmalliseksi katsottuun asiaan.

1.2 Viitekehys

Tutkimuksen viitekehys koostuu kolmesta ulottuvuudesta (kuva 1):

- 1) laadullinen tutkimus
- 2) ennakointi / tulevaisuuden tutkimus
- 3) draamainterventiot.

Draamainterventiot ymmärretään tässä draaman menetelmiä soveltavina työpajaprosesseina, joiden tuottama uusi ymmärrys ja tieto asettuvat osaksi laajempaa tutkimusprosessia. Tutkimusprosessin lähestymistapa koostuu tässä ennakoinnin / tulevaisuuden tutkimuksen viitekehyksestä. Laajemmin ottaen ennakointi asettuu puolestaan osaksi laadullisia tutkimusmenetelmiä.

Kuva 1. Opinnäytteen viitekehys.

1.3 Tutkimuskysymykset

Opinnäyte etsii vastauksia seuraaviin tutkimuskysymyksiin:

- 1) Millaista uutta tietoa tai ymmärrystä draamainterventiot voivat tuottaa osana ennakointihanketta?
- 2) Millä osa-alueilla olisi hyödyllistä toteuttaa laadullista lisätutkimusta pyrittäessä ymmärtämään paremmin draamainterventioiden yhteiskunnallisia mahdollisuuksia?

Ensimmäiseen tutkimuskysymykseen vastataan hahmottelemalla draamainterventioiden ja ennakoinnin välistä rajapintaa. Pyrkimyksenä on kuvata, millaisia mahdollisuuksia

sia draamainterventioilla voi olla toteutetun kaltaisten hankkeiden osana. Käsittelytavassa painotetaan uuden ymmärryksen ja tiedon luomiseen liittyviä näkökohtia.

Toiseen kysymykseen vastataan tunnistamalla kolme osa-aluetta (tietäminen, oppiminen, viestiminen), joiden parissa tehtävä laadullinen tutkimus olisi tarkoituksenmukaista ja hyödyllistä jatkossa. Lähestymistavassa painotetaan draamainterventioiden vaikuttavuuden näkökulmaa, miltä osin tarkoitus on kartoittaa sovellettujen draamainterventioiden mahdollisuuksia osana yhteiskunnallista kehittämistä. Näkökulman merkityksellisyttä korostavat havainnot taiteen vaikuttavuustutkimuksen sirpaleisuudesta ja yhteisten tutkimusmenetelmien puutteesta (Jansson 2014, 3).

Opinnäytteen laajempi tarkasteluperspektiivi asettuu teoreettiselle tasolle. Tämä näkyy erityisesti työn johtopäätöksissä, jossa sovellettava käsittelytapa on yleistävää, pohtivaa, hahmottavaa ja teoretisoivaa. Aineiston merkitys tutkimuskontekstissa muodostuu siitä, että se muodostaa käytännöllisen, refleктоivan tason teoreettisten pohdintojen taustalle.

1.4 Aineisto

Tutkimuksen keskeisin aineisto koostuu ”Dialogi, työ ja tulevaisuus” (Dufva et al. 2017) -hankkeen draamatyöpajoihin liittyneestä dokumentoinnista. Nämä kattavat seuraavaa:

- Työpajasuunnitelmat. Opinnäytteen tekijän ylläpitämä dokumentoinnin muoto, joka alkoi kesäkuussa 2016 ja päättyi toisen työpajan toteutukseen. Tarkoitti käytännössä työpajaa varten tehtyä juoksumuunnitelmaa, jota päivitettiin erityisesti harjoituksissa nousseiden sisältöjen pohjalta.
- Kirjallinen työpajadokumentointi. Toteutettiin työpajoissa mukana olleen tutkijan toimesta voimapapereille, fläppitaululle ja tietokoneelle. Työpajojen jälkeen tutkija kirjoitti muistiinpanot puhtaiksi ja jäsenteli sisältöjä osin uudelleen.
- Työpajojen videoinnit. Molemmat työpajat videoitiin kokonaisuudessaan (2 * 4 tuntia). Kamera oli sijoitettuna työpajatilan nurkkaan siten, että se kykeni taltiomaan tilassa tapahtuneet toiminnot mahdollisimman kattavasti. Videointi tehtiin erityisesti työpajan tapahtuminen ja keskustelujen dokumentointia varten siten, että videoilta kyettäisiin tarvittaessa syventämään työpajan sisällöllisiä löydöksiä. Aineisto mahdollistaa myös sen käytön mahdollisesti toteutettavassa jatkotutkimuksessa.

- Työpajoissa otetut valokuvat. Työpajassa otettiin jonkin verran valokuvia, joista opinnäytteessä tuodaan esille muutamia.
- Työpajojen ilmoittautumisen yhteydessä kerätty aineisto. Tällä aineistolla pyrittiin muodostamaan käsitys osallistujien odotuksista työpajoja kohtaan ja huomioidaan niitä osana työpajasuunnittelua.
- Työpajan jälkeen toteutetun verkkokyselyn tuottama aineisto. Kyselyn runko muodostui työpajojen vetämisen tueksi muodostetusta jaksotuksesta. Vastaajat arvioivat eri jaksojen toimivuutta asteikolla yhdestä viiteen. Lisäksi kullekin työpajajaksolla saattoi antaa myös laadullista palautetta. Tämä aineisto muodostaa opinnäytteen keskeisimmän viitemateriaalin.

1.5 Tutkijuuden ja tekijyyden rajapinnalla

Oma suhteeni opinnäytteen tutkimusasetelmaan koostuu sekä ennakkoinnin että teatterin parissa toimimisesta. Olen työskennellyt tutkijana VTT:llä ennakkoinnin parissa vuodesta 2008 lähtien. Menetelmällisesti työni on koostunut muuan muassa tiekartta- ja skenaariomenetelmien soveltamisesta. Osana ennakoititutkijan töitä olen suunnitellut ja vetänyt eri aihealueille sijoittuneita tiedon jalostamisen hankkeita. Työpajat ovat usein olleet näissä prosesseissa tärkeässä asemassa. Osana tutkijan työtäni olen työskennellyt myös draamainterventioiden parissa. Vuonna 2010 - 2011 toteutimme Improvisaatioteatteri Stella Polariksen kanssa Improvisoi!-nimisen hankkeen (Koivisto & Myllyoja 2011; Myllyoja & Koivisto 2013), jossa yhdistettiin organisaatiotutkimuksen ja rakentavan vuorovaikutuskoulutuksen menetelmiä. Vuonna 2015 olin toteuttamassa draamainterventiota osana ”Kestävä, hyväksyttävä kaivannaisteollisuus” -hanketta (Myllyoja et al. 2015). Tämän hankkeen kokemuksiä oli luontevaa hyödyntää jo siitäkinkin syystä, että siihen sisältynyt draamatyöpaja toteutettiin samojen teatterintekijöiden toimesta kuin tässä.

Teatterin parissa olen toiminut vuodesta 2002 alkaen. Aluksi olin mukana harrastaja-teattereissa sekä eri opistojen näytelmäkerhoissa. Sittemmin olen ollut mukana erilaisissa teatteriproduktioissa sekä kouluttautunut näyttelijäntyön osa-alueella muun muassa avoimessa Teatterikorkeakoulussa. Ohjauksen pariin hakeuduin vuonna 2007 Espoon työväenopistossa järjestetyn ohjaukurssin kautta. Historialuontoiset tekstit ovat muodostaneet yhden punaisen langan ohjaustöilleni. Esitys-, kuoro-, runodramaturgiat ovat samoin olleet minua kiinnostavia ohjauksellisia osa-alueita. Viime aikoina

olen osallistunut erilaisiin soveltavaa teatteria sisältäviin hankevalmisteluihin, joiden luomissa puitteissa draamaa on tarkoitus soveltaa erilaisia aihealueita tutkivassa ja kehittävässä muodossa. Jatkossa uskon toimintani koostuvan sekä soveltavasta teatterityöstä että ”perinteisempiä” teatteritöitä käsittävistä projekteista. Olen koonnut kotisivuilleni (Jatkuva Oppiminen 2017) kattavamman koonnin teatteriin liittyvästä tekijyydestäni.

2. Draamainterventiot osana ennakointihanketta

Luvun aluksi luodaan yleisluontoinen katsaus Dialogi, työ ja tulevaisuus -hankkeen taustalla vaikuttaviin lähestymistapoihin: tulevaisuudentutkimukseen ja ennakointiin. Tämän jälkeen esitetään kuvaus hankkeesta ja sen osana sovelletusta monitasomallista. Luvun lopuksi hahmotellaan näiden lähestymistapojen yhteyksiä ja mahdollisuuksia suhteessa draamainterventioihin. Hankkeessa draamatyöpajojen tuloksia hyödynnettiin tulevaisuuskuvan ja henkilötarinoiden luomisessa. Hankkeen tulokset vedettiin yhteen alkukevästä 2017, jolloin niistä julkaistiin loppuraportti sekä järjestettiin loppuseminaari. Luvussa 3.3 esitetään pohdintoja draamatyöpajojen toimivuudesta hankke-kontekstissa.

2.1 Tulevaisuudentutkimus ja ennakointi

Tulevaisuutta ei aistihavaintojen empiirisessä mielessä ole olemassa, mikä tekee siitä muista tieteenaloista poikkeavan tiedonalan. Tietämisen hetkellä tulevaisuus ei ole määrättyyn joksikin, josta voidaan sanoa jotakin varmaa. Tulevaisuuden voi kuitenkin tavallaan sanoa olevan olemassa mahdollisen eri vaihtoehtoina. Tulevaisuudentutkimus nojaa empiirisesti kaikkien tieteenalojen tuottamaan tietoon sekä inhimilliseen kokemustietoon ja ymmärrykseen. Eri tietomuotojen yhdistyminen luo tulevaisuustiedolle erityislaatuisen leiman. Tulevaisuudentutkimuksen luonnetta voidaan kuvailla muun muassa sanoilla visionäärinen, näkemyksellinen ja arvorationaalinen. Tiivistetysti voi sanoa, että tulevaisuustieto koostuu objektiivisen tiedon sekä näkemys- ja arvolutautuneen tiedon yhdistelmänä. (Malaska 2003, 10 – 11.)

Esimerkiksi skenaarioiden luominen pohjautuu ajatukseen siitä, että tulevaisuutta ei voi täysin ennustaa. Vaikka pitäisimme jotakin tulevaisuudenkuvaa uskottavana, voi samalla havaita, että ennakoitu ilmiö voi toteutua erilaisena riippuen erilaisten myötävaikuttavien kehityskulkujen vaikutuksesta. Asian voi todentaa katsomalla ajassa taaksepäin. Viimeisen 20 vuoden aikana voimme havaita lukuisia asioita, jotka ovat yllättäneet meidät täydellisesti tai joiden merkitystä emme olleet kyenneet ennakoimaan. Esimerkkinä tästä toimii vaikkapa 11.9.2011. Terrorismin uhka oli tiedostettu, mutta itse isku tuli yllätyksenä, mikä muutti maailmaa perustavalla ja pitkävaikutteisella tavalla. (Mannermaa 2004, 175 – 176.) Tulevaisuutta voi myös jäsentää ajattelemalla sitä mo-

nikossa erilaisina tulevaisuuksina: mahdollisina, epätodennäköisinä, todennäköisinä ja toivottavina tulevaisuuskuvina tai -skenaarioina (Hancock 1994).

Ennakointi on osa tulevaisuudentutkimusta ja sen taustat löytyvät 1950- ja 1960-luvuilta, jolloin sitä hyödynnettiin erityisesti uusien teknologioiden kehityssuuntien kar-toitukseen. Tuolloisia ennakkoinnin menetelmiä voisi kutsua lähinnä ennustamiseen pyrkivinä työkaluina, olkoonkin että myös jo joitakin luovempia menetelmiä hyödynnettiin, kuten skenaarioita. 1970-luvun tapahtumat (kuten öljykriisi) lisäsivät ymmärrystä siitä, että tulevaisuutta ei kuitenkaan voi ajatella ainoastaan menneisyyden jatkeena. Mentäessä kohti 1980-lukua alettiin lisääntyvästi puhua useammista mahdollisista tulevaisuuksista, mikä toi ennakkointiin mukaan laajempia, yhteiskunnallista monimuotoisuutta ja epävarmuutta ymmärtämään pyrkiviä lähestymistapoja. 2000-luvun puolella painottunut, lisääntynyt yhteiskunnallinen kompleksisuus on laaja-alaistanut ennakkointia entisestään. Yhtäältä tämä on näyttäytynyt mm. siinä, että ennakkointi mielletään nykyään osallistavana prosessina, jossa sosiaalisilla seikoilla voi olla huomattavaa merkitystä. Nykyinen kehitys on viemässä ennakkointia kohti yhä systeemisiä suuntia, joissa ilmiöiden keskinäisriippuvuus sekä muutosten nopeus on leimallista. (Saritas 2013.) Modernin käsityksen ennakkoinnista voi tiivistää esimerkiksi seuraavasti:

Ennakointi on toimintasuuntautunutta, osallistavaa ja vaihtoehtoihin, mahdollisiin tulevaisuuksiin keskittynyttä. Ennakointi on toimintaan suuntautuvaa ja osallistavaa strategista ajattelua, joka keskittyy mahdollisiin ja vaihtoehtoihin tulevaisuuskuviin. Se perustuu aina tämän hetken tietämykseen, jota kerätään ja jalostetaan erilaisilla menetelmillä. Lähtökohtana on se, että kun ymmärretään tämän hetken käsityksiä tulevaisuudesta, voidaan vaikuttaa tulevaisuuden muodostumiseen. (Ahlqvist 2015, 27.)

2.2 Hankekuvaus

Opinnäyte toteutettiin osana Dialogi, työ ja tulevaisuus -hanketta. Hankkeelle oli asetettu kaksi päätavoitetta (VTT 2016):

- 1) luoda uutta avaavia ja olemassa olevaa keskustelua haastavia tavoiteltavia tulevaisuuskuvia tulevaisuuden työstä Suomessa
- 2) pohjustaa lyhyen tähtäimen kokeiluita ja selvityksiä, jotka tukevat tulevaisuusselonteon (VNK 2016) toteuttamista jatkuvan, systeemisen ennakkoinnin hengessä.

Yleisemmin tavoitteena oli johdattaa keskustelua suomalaisen työn tulevaisuudesta uusille urille. Koska tulevaisuuden työtä on tutkittu laajasti, katsottiin olemassa olevan tiedon kokoamisen sekä työn muutoksen selkeän esittämisen olevan tärkeitä seikkoja pyrittäessä luomaan uudenlaista, eri toimijoiden välistä keskustelua. Samalla tarkoitus oli pyrkiä vastaamaan paitsi nykyhetken välittömiin haasteisiin (mitä tulisi tehdä nyt ja mistä tulisi saada lisää tietoa), myös antaa suuntaviivoja pidemmän aikavälin toiminnalle ja toivottavien tulevaisuuksien saavuttamiselle. (Dialogi, työ ja tulevaisuus 2016.)

Menetelmällisenä lähtökohtana oli osallistava, systeeminen ennakointi, missä keskeiset sidosryhmät ovat mukana tulevaisuuden työstä keskusteltaessa ja tulevaisuuskuvia muodostettaessa. Systeemisessä ennakoinnissa toimintaympäristö ja ennakointi nähdään osana laajempaa kokonaisuutta ja käynnissä olevat ja hiljattain päättyneet aiheeseen liittyvät projektit ja prosessit otetaan myös huomioon (Dufva & Ahlqvist 2015; Dufva 2015). (Dialogi, työ ja tulevaisuus 2016.) Hanke jaettiin viiteen työpakettiin (taulukko 1).

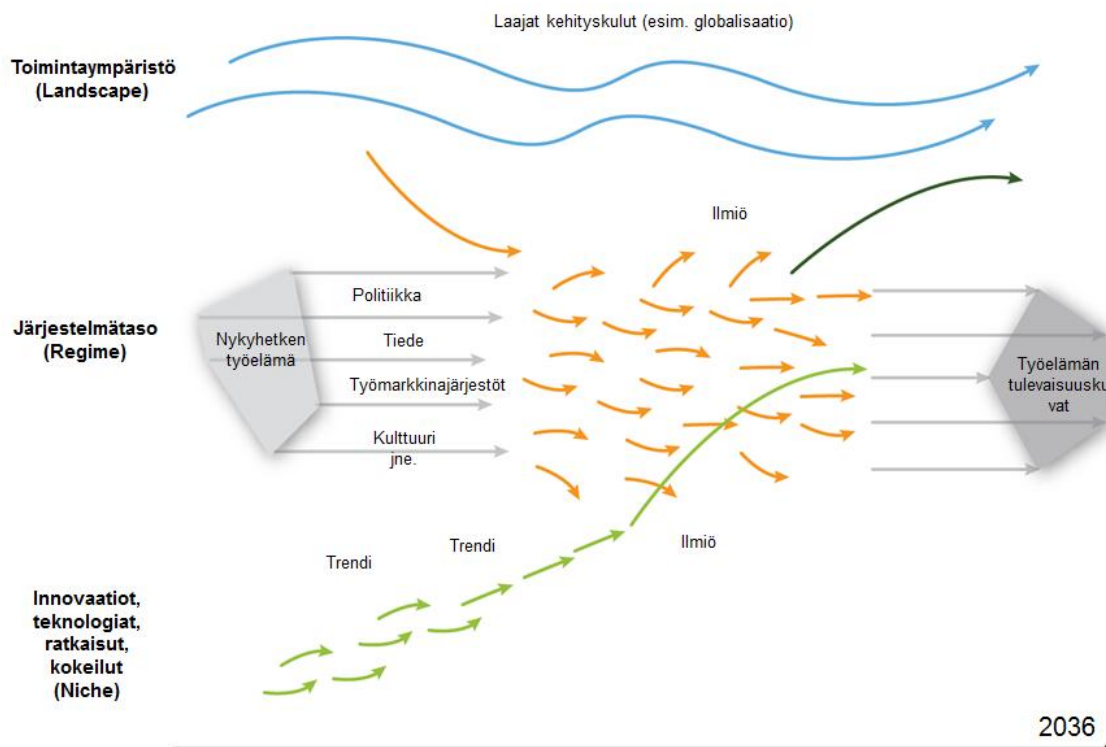
Taulukko 1. Hankkeen työpaketit (VTT 2016).

Työpaketti	Sisältö	Tulos
Toimintaympäristön kartoitus	Kirjallisuuden ja raporttien läpikäynti: - Synteesin teko monitasomallin avulla. - Mahdolliset täydentävät haastattelut. - Toimintaympäristön kartoituksen pohjalta käytävä arvokeskustelu.	Synteesi keskeisistä työn tulevaisuuteen vaikuttavista tekijöistä ja kehityskuluista
Tulevaisuuskuvat	- Tulevaisuuskuvien muuttujien tunnistaminen ja kehityspolkujen kuvaus - Vaihtoehtoisten tulevaisuuskuvien luominen - Tulevaisuuskuvien oletusten avaaminen ja keskustelu niiden toivottavuudesta	3-4 tulevaisuuden työtä vuonna 2036 havainnollistavaa tulevaisuudenkuvaa

Toimintaympäristön ja tulevaisuuskuvi- en peilaus omaan arkeen	Toimintaympäristön ja tulevaisuuskuvi- en peilaus omaan arkeen	- Draamatyöpajateemojen tunnistaminen (esim. työn muo- dot, työn rakennemuutos, osaamistarpeet, kilpailukyky, sosiaaliset tukirakenteet...) - Draamatyöpajojen valmistelu ja toteutus - Tulosten jakaminen eri kohde- ryhmille
Suosittelun laadinta	- Toimenpiteiden hahmottelu ja priorisointi - Työnjako	Konkreettisia ja aikaan sidottuja suosituksia selvityksille ja kokei- luille, joita voidaan toteuttaa eri- tyisesti osana seuraavaa tule- vaisuusselontekoa
Viestintä ja vuoro- vaikutus	- Verkkoviestinnän toteutus - Osallistavat työmenetelmät - Avoimia seminaareja	- Koko projektin keston aikainen, avoin viestintä tunnistetuille kohderyhmille - Kuvaus teatterillisten mene- telmien mahdollisuuksista osal- listettaessa eri sidosryhmiä sekä jalostettaessa ja viestittäessä tutkimuksellista sisältöä

2.3 Monitasomalli

Monitasomalli (Geels 2005) muodosti hankkeessa sovelletun teoreettisen lähtökohdan hahmoteltaessa työssä tapahtuvia muutoksia (kuva 2). Monitasomalli kuvaa todellisuutta kokonaisvaltaisesti ja tulevaisuusorientoituneesti auttaen ymmärtämään eri tasoilla tapahtuvien trendien, ilmiöiden, kehityskulkujen ym. keskinäisiä linkityksiä. Malli jakaa todellisuuden kolmeen tasoon: yleiseen toimintaympäristöön (Landscape), vallitsevaan järjestelmään (Regime) ja toiminnalliseen osa-alueeseen tai esimerkiksi tuoteryhmään (Niche). Yleinen toimintaympäristö viittaa laajoihin sosio-tekniisiin kehityskulkuihin, jotka katsotaan olevan yksittäisen toimijan vaikutuskyvyn ulottumattomissa. Esimerkkeinä tällaisista toimivat globalisaatio tai vaikka kulttuurin arvoissa tapahtuvat muutokset.

Kuva 2. Monitasomalli (soveltaen Geels 2005, 685).

Keskitaso kuvaa sitä vallitsevaa järjestelmää, jonka muutoksesta on kysymys. Jos tarkastellaan esimerkiksi sosiaali- ja terveydenhuollon alaa koskevaa asiakaslähtöisten palvelumallien muutosta, voidaan todeta, että tällaiset yhteiskunnalliset järjestelmät ovat tyypillisesti jähmeitä muuttumaan. Tämä johtuu siitä, että eri aktiviteetit ja instituutiot on sovitettu toinen toisiinsa ne toimivat ikään kuin liimana systeemin eri osien välillä. Tällaisia toisiinsa liimaantuneita elementtejä ovat esimerkiksi palveluiden järjestämis tapa, säädökset, joilla linjataan palveluiden tuotantoa, politiikkatoimenpiteet ja ideologia, palveluiden kysyntä ja kansalaisten odotukset. Järjestelmää pyritään erilaisin toimenpitein tuki kehittämään, mutta suuria muutoksia voi olla vaikea toteuttaa järjestelmän sisältä käsin. (Leväsluoto & Kivisaari 2012, 15 – 16)

Niche-tasolla tapahtuva toiminta voi suuntautua järjestelmätasolla ilmeneviin haasteisiin tai tarpeisiin. Joskus tämä mikrotasolla tapahtuva kehitystyö saattaa nivoutua osaksi vallitsevaa järjestelmää. Toisinaan olemassa oleva järjestelmä saattaa hidastaa tai estää erityisesti radikaaleja piirteitä omaavien innovaatioiden ”läpilyöntiä”. Joka tapauksessa Niche-taso on tärkeä myös systeemitason uusiutumiseen, sillä ne tuottavat impulsseja erilaisille muutosprosesseille. (Geels 2005, 684.)

2.4 Yhteenveto

Ennakointi on tulevaisuuden tutkimuksen piiriin kuuluva lähestymistapa, joka pyrkii tuottamaan kokonaisvaltaista, tulevaisuusorientoitunutta tietoa kiinnostuksen kohteena olevasta asiasta tai ilmiöstä. Ennakoinnissa hyödynnetään monia erilaisia lähestymistapoja kuten skenaario- (Lisätietoja esim. European Foresight Platform 2017; Godet 2000), tiekartta- (Lisätietoja esim. Ahlqvist & Myllyoja 2011; Phaal & Muller 2009) ja backcasting (Lisätietoja esim. Robinson 2003; Dreborg 1996) -menetelmiä. Tyypillistä on, että ennakointiprosessi sisältää sosiaalisia ja interaktiivisia osuuksia kuten haastatteluja, kyselyjä ja asiantuntijapäiviä. Ennakointiprosessi tuottaa tuloksenaan asiantuntijätietoa, joka pyrkii kuvaamaan tulevaisuuteen liittyviä moninaisia mahdollisuuksia. Tässä merkityksessä ennakointi tähtää olemassa olevien tulevaisuuskäsityksiemme rikastamiseen ja laajentamiseen. Ennakointiprosessien tuloksista raportointi sisältää usein erilaisia mallinnuksia, jotka pyrkivät hahmottamaan asiayhteyksiä ja kokonaisuuksia. Mallinnukset ja visualisoinnit ovat hyödyllisiä prosessin havainnoista viestittäessä. Ulkoisena antina ennakointiprosessi saattaa tiivistää löydöksensä myös toimenpidesuosituksiin, jotka voivat olla suunnattu esimerkiksi poliittisille päättäjille. Joskus ennakointiprosessi itsessään saattaa muodostua raportoitua tuotosta merkityksellisemmäksi, sillä prosessiin sisältyvä verkostoituminen ja dialogi tukevat uusien ideoiden ja yhteistyömahdollisuuksien syntyä.

Dialogi, työ ja tulevaisuus -hankkeessa sovellettiin nk. monitasomallia hahmoteltaessa erilaisia tulevaisuuskuvia. Tulevaisuuskuvan voi tässä yhteydessä ymmärtää joko olemassa olevaan tai hankkeen puitteissa tuotettavaan tietoon nojautuvina kuvauksina, käsityksinä tai mallinnuksina työn tulevaisuuksista. Kuvat voivat olla joko kirjallisia ja/tai visuaalisia, hankkeen aikana syntyvinä hahmotuksia. Draamainterventioihin kohdistuva odotusarvo muodostui tutkimuskokonaisuudessa erityisesti siitä, että ne lähestyvät aihetta hiukan erilaisista lähtökohdista. Tunnetasolle rakentavana lähestymistapana niiden erityinen mahdollisuus olisi se, että ne saattaisivat tuottaa rikastavaa tai erilais-tavaa aineistoa osana tulevaisuuskuvien muotoilua.

3. Toteutetut draamainterventiot

Tässä luvussa kuvataan toteutettuja draamainterventioita. Työpajoja järjestettiin kaksi syksyn 2016 aikana, molemmat Teatterimuseon tiloissa Helsingissä. Työpajaa valmisteltiin kesäkuusta 2016 alkaen. Työryhmässä toimivat opinnäytteen tekijän lisäksi Jouni Nurminen ja Sanna-Kaisa Patrikainen, molemmat teatterialalla toimivia henkilöitä. Harjoituspäiviä oli neljä (9.6., 26.8., 12.10. ja 27.10.), joiden ohella työpajojen sisältöjä prosessoitiin verkkopalaverein sekä ryhmän Facebook-ryhmässä. Lisäksi opinnäytteen tekijä osallistui hanketutkijoiden Mikko Dufvan ja Minnan Halosen kanssa järjestettyihin palavereihin, joiden tavoite oli varmistaa draamatyöpajojen ja hankekokonaisuuden välinen dialogi.

Työpajoihin osallistujat pyrittiin löytämään siten, että mukaan saataisiin mahdollisimman kattava otos erilaisia näkökulmia. Työpajakutsu julkaistiin myös hankkeen nettisivuilla, mitä kautta kenen tahansa oli mahdollista ilmoittautua työpajoihin. Työpajoihin osallistui henkilöitä mm. tutkimusorganisaatioista, valtionhallinnosta, konsultointiyrityksistä, työmarkkina- ja nuorisojärjestöistä sekä eri liitoista.

Työpajoihin valitut tekniikat tukeutuivat improvisaatio- (Johnstone 1981), tarina- (Fox 1994) ja Forum (Boal 1979) -teatterin menetelmiin Niistä kustakin valittiin elementtejä, harjoitteita tai tekniikoita - räätälöiden niitä aiheeseen ja tavoitteeseen soveltuvasti. Työpajojen keskustelut dokumentoitiin hanketutkijan toimesta tietokoneelle ja työpajassa olleille papereille. Myös videointi oli päällä molemmissa työpajoissa.

Tässä luvussa esitetään kuvaus työpajojen sisällöistä. Samalla esitetään joitakin osallistujien kokemuksia, jotka on hankittu työpajojen jälkeen järjestetyin verkkokyselyin (sisennettyinä ja kursivoituina). Luvun lopuksi esitetään pohdintoja työpajojen onnistuneisuudesta osana laajempaa, Dialogi, työ ja tulevaisuus -hanketta.

3.1 Draamatyöpaja I

Kuva 3. Työpajan alkuasetelma Teatterimuseolla.

Ensimmäinen draamatyöpaja järjestettiin 7.11.2016 (kuva 3). Työpajaan osallistui 12 henkilöä. Työpaja oli jaksotettu siten, että kullakin osiolla oli etukäteen ajateltu tarkoituksensa työpajakokonaisuudessa (taulukko 2). Jaksojen otsikot olivat: 1) Lämmittely/Johdanto, 2) Kohtaamisia ja kysymyksiä, 3) Virityksiä, 4) Rakentava vuorovaikutus, ja 5) Loppunäytös.

Taulukko 2. Ensimmäisen työpajan rakenne

Jakso	Sisältö	Tavoite / tarkoitus
Lämmittely / Johdanto	<ul style="list-style-type: none"> - Shakespeare – esityksellinen performanssi - Iltapäivän ohjelma, tavoitteet, työtavat - Lämmittely (mm. itsensä esittely eleen avulla, esinetehtävä) - Sijoittuminen janalla - Kollektiiviset patsaat 	<ul style="list-style-type: none"> - Virittäytyminen tilaan, paikkaan, aikaan ja työ-tematiikkaan - Tutustuminen toisiin / ryhmäytyminen
Kohtaamisia ja kysymyksiä	<ul style="list-style-type: none"> - Kohtaamisia, joissa kerrottiin toiselle mikä on tärkeää työn tulevaisuuden kannalta - Itseä askarruttavan kysymyksen muotoilu vihkoon & purku 	<ul style="list-style-type: none"> - Aiheen tutkiminen henkilökohtaisista näkökulmista - Priorisoitujen aihoiden laajentaminen kollektiiviseksi keskusteluksi

	<ul style="list-style-type: none"> - Akvaariokeskustelu, jossa osa sisällä, muut kuuntelivat ulkokehällä - Kollektiivisten patsaat/-tutkielmat akvaariokeskustelujen pohjalta 	
Virityksiä	<ul style="list-style-type: none"> - "Hitauden vallankumous" - latialla rauhallisesti hengitellen - Valittiin kaksi henkilöä ja pyrittiin menemään heidän välistään - "Viisi seisoo" - peli 	- Kahvitauon jälkeinen lämmittely
Rakentava vuorovaikutus	<ul style="list-style-type: none"> - Statusdemot - Tyrmäysdemot ("ei", "joo mutta...", fyysinen tyrmäys) - Hyväksymisdemot (joo, ja..) - Osallistava joo ja -harjoite 	- Työ-tematiikan tutkiminen dialogi/rakentava vuorovaikutus – lähestymistapojen kautta.
Loppunäytös	<ul style="list-style-type: none"> - Vanhus ja robotti -kohtaus - Kehollinen, äänellinen, sanallinen ilmaisu mitä iltapäivästä jäi mieleen - "Pohjan ukko" -runollinen kuvaelma 	<ul style="list-style-type: none"> - Työn tutkiminen tulevaisuuskuvan avulla - Iltapäivän kokemusten purku - Teatterillinen loppuasetelma

Ensimmäinen jakso aloitettiin lyhyellä esityksellisellä performanssilla, joka käsitti Shakespearen tekstin pohjalta dramatisoidun tervetuloivotuksen. Tämän jälkeen esiteltiin lyhyesti tulevaa ohjelmaa, tavoitteita sekä työtapoja, minkä yhteydessä painotettiin muun muassa työpajan dokumentointiin (erityisesti videointi ja valokuvaus) liittyvää luottamuksellisuutta. Tämän jälkeen aloitettiin lämmittelyllä, joka oli kevyen fyysinen, tähdäten luottamuksen rakentumiseen, läsnäoloon sekä toisiin tutustumiseen. Osana johdantoa toteutettiin janatehtäviä, joissa kunkin osallistujan tuli valita paikka annetulta jatkumolta sekä asettua seisomaan siihen. Yhdessä janatehtävässä sijoitettiin jatkumolle, jonka toinen ääripää koostui työn merkityksellisyydestä ja toinen pää työn tuottamasta toimeentulosta. Janalle asettautumisen jälkeen eri kohtiin asettautuneilta henkilöitä haastateltiin ja tehtiin täten heidän ajatuksiaan kuulluksi myös muille.

Sijoittuminen janalla oli yksinkertainen mutta toimiva tapa havainnoida erilaisia asioita (osallistujan palaute)

Janatehtävien jälkeen sovellettiin patsas-tekniikkaa (kuva 4), joka aloitettiin konkreettista asioista (esim. kirjain). Varsin nopeasti siirryttiin kohti työ-tematiikkaa toteuttaen patsaita myös abstraktimmista käsitteistä (esim. ryhmätyö, tulevaisuuden työ ja -työttömyys). Patsaita toteutettiin erisuuruisilla ryhmillä siten, että ryhmien välille pyrittiin samalla luomaan keskustelua. Osa patsaista purettiin siten, että muulta ryhmältä pyy-

dettiin tulkintoja esitetystä patsaasta, minkä jälkeen esiintyvä ryhmä sai itse kertoa mistä he ajattelivat patsaidensa kertovan.

Kuva 4. Eläviä patsaita

Toisen jakson aluksi osallistujat kävelivät tilassa sen tasaisesti täyttyen. Välillä pysähtyttiin jonkin henkilön luo sekä jaettiin tälle ajatuksia siitä, mitä näkee tärkeänä työn kehittämisen ja sitä koskevan uuden ymmärryksen kehittämisen kannalta. Fasilitaattorit purkivat näitä keskusteluja haastatellen eri pareja vuorollaan - muun ryhmän kuunnellessa ja kommentoidessa. Jakson loppupuolella siirryttiin kirjallisempaan työskentelyosioon. Kullekin osallistujalle ennettiin tehtäväksi muotoilla yksi kysymys, johon haluaisi löytää vastauksen työn tulevaisuuteen liittyen. Tässä hyödynnettiin osallistujille jaettua vihkoa, joka toimi työpajaan sisältyneiden henkilökohtaisten pohdintojen välineenä. Vihot jäivät osallistujille, joten kirjaaminen saattoi olla vapaata ja henkilökohtaisiin ajatusprosesseihin tukeutuva. Kysymykset luettiin vuorollaan ääneen ja ne kirjattiin ylös. Kysymykset kuuluivat:

- Mistä puhumme kun puhumme työstä?
- Miten saadaan työ, tekijät ja asiakkaat kohtaamaan?
- Miten turvataan toimeentulo kaikille?
- Miten jaetaan työ ja toimeentulo tasa-arvoisesti ja oikeudenmukaisesti?
- Onko työn verotuksella tulevaisuutta?

- Mikä on työn ja oppimisen suhde?
- Mitä ovat tulevaisuuden työt ja millaisia osaajia tarvitaan niitä tekemään?
- Miten taataan, että kaikki pysyvät mukana kehityksessä?
- Miten hyvinvointiyhteiskunnan rahoitus järjestetään?
- Miten yhdistämme merkityksellisyyden ja tuottavuuden tavoitteet?
- Miten systeemi pyörii?

Tämän jälkeen osallistujat äänestivät mitä kysymystä he haluaisivat käsitellä työpajassa tarkemmin. Eniten huomiota sai kysymys ”Miten systeemi pyörii?” Kysymykseen etsittiin vastausta soveltaen nk. akvaariokeskustelu -tekniikkaa (Summa & Tuominen, 2009). Siinä vapaaehtoiset keskustelijat asettautuivat sisäpiiriin muiden kuunnellessa keskustelua ulkokehältä. Jakson lopuksi samaa kysymystä tutkittiin myös tarinateatterin piiristä tutun patsastekniikan avulla – koko ryhmälle annettiin tehtäväksi asettautua osaksi liikkuvaa patsasta aiheesta ”Miten systeemi pyörii”.

Miten systeemi toimii -liikkuvan patsaan tekemiseen osallistuminen; aika haastava ja iso kysymys, joka jäi pyörimään mieleen. (osallistujan palaute)

Kolmas jakso sijoittui kahvitauon jälkeen, mistä syystä aloitettiin kollektiivisin lämmitteilyin. Näissä ”virityksissä” pidettiin myös työ-tematiikka läsnä. ”Hitauden vallankumous” alkoi siten, että yksi fasilitaattoreista meni makaamaan lattialle ja toinen kysyi ”Mitä sinä teet?” Lattialla makaava vastasi: ”Töitä”. Tämän jälkeen koko ryhmä pyydettiin mukaan lattialle hengittelemään ja tutkimaan työtä koskeviaan ajatuksiaan hitauden kautta.

Hitaus ja harkinta, pätkäily, epäröinti ja myös harhailu enemmän käyttöön - kannatan. Hengittäminen on tärkeää. Suhdetoimintaharjoitukset ja valtaposition kokeilu olivat mielenkiintoisia pyrähdyksiä näihin toimintoihin, jotka usein piiloisia ja monimutkaisia työyhteisöissä.

Neljännän jakson keskeisenä lähestymistapana toimi rakentava vuorovaikutus. Jakso oli rakennettu erilaisten status-, tyrmäys- ja hyväksymisdemon pohjalle. Kaikkia tilanteita analysoitiin kollektiivisesti ja osa syntyneistä tilanteista näyteltiin keskustelujen pohjalta uudelleenmuotoiltuina. Jotkin jaksossa esille tuoduista sisällöistä osa oli mietitty etukäteen, osa demojen aihioista pyydettiin osallistujilta paikan päällä. Jakson tarkoituksenmukaisuus nosti esiin erilaisia näkemyksiä: osa näki osuuden hyödyllisenä, toiset lähinnä viihdyttävänä ja aiheen syvällisemmän käsittelyn kannalta hiukan toissijaisena.

Hyviä huomioita syntyi. Näitä olisi kuitenkin voinut paremmin silloittaa alkupuoliskoon, miten erityyppiset harjoitukset liittyvät "työn tulevaisuuteen"

Nämä olivat enemmän erilaisia harjoitteita ja viestintä/keskustelu/kommunikaatio-metodien demoilua, eivätkä liittyneet niin suoraan työpajan ja hankkeen tavoitteisiin. Eivät tuntuneet kovin tarpeellisilta.

Oli hauska nähdä vuorovaikutusdemoja

Viimeinen jakso oli otsikoitu loppunäytökseksi. Keskeisenä sisältönä toimi etukäteen käsikirjoitettu ja ohjattu kohtaus "Vanhus ja robotti". Kohtauksessa oli kaksi hahmoa, joista toinen oli vanhus ja toinen hänestä huolehtimassa oleva henkilö, joka kohtauksen myötä osoittautuu robotiksi. Kohtaus herätti paljon keskustelua ja sitä pidettiin myös palautekyselyn perusteella mielenkiintoisena.

Vanhus ja robotti oli ajatuksia virittävä!

Vanhus ja robotti -kohtaus oli kiinnostava ja hyvin toteutettu

3.2 Draamatyöpaja II

Toinen draamatyöpaja järjestettiin 21.11.2016. Työpajaan tuli viime hetkillä monia peruutuksia, mistä johtuen siihen osallistui vähemmän henkilöitä kuin ensimmäiseen työpajaan - paikalla oli seitsemän osallistujaa. Työpaja toteutettiin edelleen iltapäivän mittaisena. Sisällöllisesti työpajaa muokattiin jonkin verran vetäjien kokemusten ja osallistujilta saadun palautteen perusteella. Työpajan alkuosa toteutettiin edellisen työpajan kaltaisena. Loppuosa muotoiltiin uudelleen siten, että rakentavan vuorovaikutuksen jakso jätettiin pois ja sen sijaan toteutettiin kaksi aiheeseen syvällisemmin pureutumaan pyrkivää osiota: "Luokkakuva ja "Persoonia" (taulukko 3). Ratkaisulla pyrittiin siihen, että työ-tematiikassa kyettäisiin joiltakin osin pääsemään ensimmäistä työpajaa syvemmälle. Seuraavassa käsitellään edellä mainitut kaksi uutta osiota.

Taulukko 3. Toisessa työpajassa toteutetut uudet osiot

Jakso	Sisältö	Tavoite / Tarkoitus
Luokkakuva	<ul style="list-style-type: none"> - Kukin osallistuja mietti kävellessään jonkin tulevaisuuden ammatin - Tutkittiin kävellessä sitten millainen tämä henkilö on - Jaettiin havaintoja toiselle henkilölle - Purettiin ammatit kollektiivisesti kaikille - Otettiin ammasteista "luokkakuva", johon kukin meni vuorollaan tehden jonkin fyysisen eleen ja sanoen henkilön ammatin 	<ul style="list-style-type: none"> - Koottiin käsityksiä tulevaisuuden ammasteista - Luotiin henkilöiden välille dialogia pyrkien luomaan lisää ymmärrystä tulevaisuuden ammasteista - Toimi virityksellisessä ja leikillisessäkin mielessä
Persoonat	<ul style="list-style-type: none"> - Tutkijan esittely tunnistetuista persoonista - Kollektiivinen keskustelu mitkä persoonat puuttuvat - Kukin valitsi itseä kiinnostavan persoonan ja tuotti kirjallisesti tätä koskevaa lisäinformaatiota - Purettiin löydöksiä kollektiivisesti - Tuotettiin persooniin liittyviä, tulevaisuuden lehtiotsikoita 	<ul style="list-style-type: none"> - Linkitettiin ennakointihankkeessa tuotettuja sisältöjä tiiviimmin draamatyöpajaan mukaan - Tuotettiin uutta sisältöä olemassa olevaan jäsenyksen - Laajennettiin olemassa olevaa jäsenystä ja tuotettiin uutta sisältö sen pohjalta

Luokkakuva harjoite alkoi kävelyllä työpajatilassa. Osallistujat ohjeistettiin kävelemään aluksi omana itsenään ja tutkimaan rauhallisesti omia olotilojaan. Tämä jälkeen osallistujille annettiin tehtäväksi miettiä kävellessään jokin tulevaisuuden ammatti. Ammattien muodostaminen ohjeistettiin siten, että nimike saattoi olla olemassa oleva tai fiktiivinen. Samalla osallistujia neuvottiin tukimaan miten tämä henkilö saattaisi kävellä tai mihin hän kiinnittäisi tilassa huomiota. Hahmot myös saattoivat ottaa kontaktia toisiinsa ja ideoida keskinäistä yhteistyötä. Seuraavaksi osallistujat esittelivät oman hahmonsansa sanallisesti muulle ryhmälle. Lopuksi kaikki osallistujat menivät yksitellen "luokkakuvaan", jossa he tekivät jonkin fyysisen liikkeen sekä sanoivat henkilön ammatin. Tämän jälkeen he jäivät paikoilleen kunnes kaikki osallistujat olivat mukana kuvassa.

Toimiva. Tuotti dialogisuutta, joka oli varmasti tyydyttävää osanottajille.

Tämä avasi mielikuvista ja auttoi hahmottamaan tulevaisuuden ammatteja. Työelämä on kuitenkin muitakin kuin ammatti.

Helppoa lähteä tekemään ja tosi hauskaa oli tehdessä. Kiinnostavia komboja syntyi, kun juteltiin pareittain.

Tämä taas toi oli sidottu aiheeseen ja laittoi miettimään työpajan antia. Luokkakuva on kiinnostava, sillä jokainen ele antaa sisältöä siitä mistä ammatti-identiteetti rakentuu...

Tässä tuli hauskoja ideoita, kaikilla oli tosi erilaisia hahmoja

Persoonat -osuuden aluksi hankkeen projektipäällikkö Mikko Dufva esitteli tutkijatyöpajoissa tunnistetut ja muotoillut henkilöryhmät, joilla nähtiin tärkeä rooli tulevaisuuden työelämän uudistajina tai siellä toimivina. Persoonat oli kirjoitettu papereilla kiinni tuoleihin ja tuolit kannettiin esittelyjen myötä osallistujien havaittaviksi (kuva 5).

Kuva 5. Persoonia esittelemässä

Persoonat ja niiden kuvaukset olivat seuraavat:

- Downshiftaaja: "Osa ihmisistä pakenee oravanpyörästä ja pyrkii omavaraisuuteen kulutustaan pienentämällä. Downshiftaus on reaktio kasvaviin työpaineisiin. Se toimii yksilötason ratkaisuna, mutta olisi ongelmallinen skaalattuna koko

kansantalouden tasolle. Ei saa aikaan tarvittavia muutoksia järjestelmätasolla, vaan pyrkii pikemminkin olemaan järjestelmän ulkopuolella.”

- Alustayrittäjä: ”Alustatalous määrittelee uudelleen yrittäjän käsitettä. Tarinassa tavoitteena on havainnollistaa sitä, mitä kaikkea alustayrittäjyys voi olla käytännössä, kuinka sen avulla saa ansaittua elantonsa.”
- Kokeileva virkamies: ”Kokeilemisesta tulee sallitumpaa ja vastuu kannetaan kollektiivisesti, ei säilytetä yksittäiselle virkamiehelle. Kokeilevat virkamiehet ovat oleellisessa roolissa suomalaisten ratkaisuiden viemisessä kansainvälisille markkinoille.”
- Terveystieteiden ammattilainen: ”Pohditaan vallan uudelleenjakoa, esimerkiksi terveydenhoitoala. Havainnollistetaan millaisia uudet innovatiiviset yhteisöt ovat ja millaista niissä työskenteleminen voisi olla.”
- Syrjäytynyt: ”Millaista on olla yhteiskunnan ulkopuolinen tulevaisuudessa, miten syrjäytymistä ehkäistään, millaisia yhteisön hyvinvoinnista lähteviä ratkaisuita on olemassa?”
- Mummo: ”Osoittaa kokemustiedon tärkeyttä yhteisöiden identiteetin muodostamisessa ja havainnollistaa uudenlaisten työn rajoja hämärtävien yhteisöiden toimintaa.”

Tämän jälkeen keskusteltiin kollektiivisesti tulisiko joitakin uusia toimijaryhmiä vielä lisätä. Osallistujat tunnistivat seuraavia työn tulevaisuuden kannalta merkityksellisiksi arvioimiaan henkilöryhmiä: hanslankari, surffaaja, oligarkki, valvoja ja kaapelitehtaalainen. Tämän jälkeen osallistujat valitsivat jonkin itseä kiinnostavan toimijan ja hahmottelevat vihkoihinsa näiden henkilöryhmien rooleja ja merkityksiä tulevaisuudessa. Löydöksiä purettiin tämän jälkeen kollektiivisesti keskustellen. Lopuksi osallistujat muodostivat pienryhmiä, joissa oli henkilöitä eri toimijaryhmistä. Ryhmien tehtäväksi annettiin muotoilla tulevaisuuden lehtiotsikoita. Erään ryhmät otsikot kuuluivat seuraavasti: ”Virhe tekoälyssä tuhosi näyttelyn!”, ”Perustulollakin voi rikastua – Lue downshifatajan vinikit!” ja ”Kaapelitehtaan kulttuuriviennillä miljoonavoitot omistajille”.

Seuraavassa muutama esimerkki osion saamasta palautteesta:

Hyvä harjoite. Dialogisuus hyvää.

Roolien rakentaminen oli kiinnostava tapa astua toisenlaiseen työntekijän saappaisiin, joten toimiva. Kokeileva virkamies pyrki koko ajan luoviin ongelmanratkaisuihin ja samalla kuitenkin tietoisena siitä, että jokainen yhteiskuntaluokka tulee pitää mukana yhteiskunnan kehityksessä.

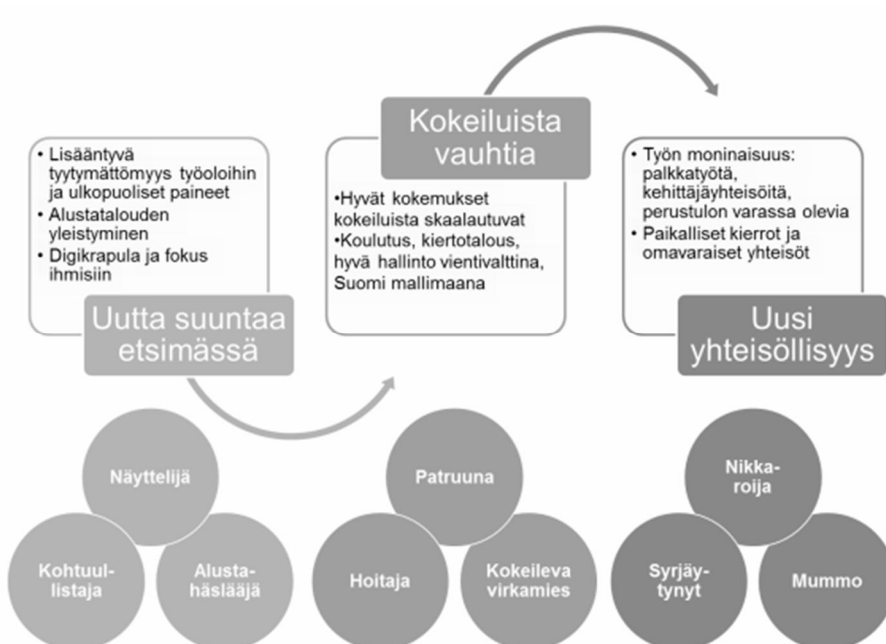
3.3 Pohdintoja työpajojen toimivuudesta hankekontekstissa

Työpajojen jälkeen osallistujilta pyydettiin sekä määrällisiä ja laadullisia arvioita työpajoista. Ensimmäistä työpajaa koskevaan palautekyselyyn vastasi 8 vastaajaa 12 osallistujasta (67 %). Työpaja sai yleisarvosanan 3,80 (asteikko 1...5). Eri osioista heikommaksi arvioitiin rakentavan vuorovaikutuksen osio arvosanalla 3,25. Laadullinen palaute antoi ymmärtää, että kyseinen jakso jäi aiheen kannalta pinnalliseksi, mikä oli myös osasy siihen miksi rakentavan vuorovaikutuksen osio päädyttiin jättämään seuraavasta työpajasta pois. Toista työpajaa koskevaan palautekyselyyn vastasi 5 vastaajaa 7 osallistujasta (71 %). Työpaja sai saman yleisarvosanan kuin ensimmäinenkin työpaja (3,80). Määrällisen arvioinnin perusteella molempia työpajoja voi pitää kohtuullisen hyvin onnistuneina.

Kummankin työpajan laadullisissa arvioissa nousi esille pohdintaa työpajojen syvyydestä, toisin sanoen siitä, kykenivätkö ne tuottamaan työpajoihin osallistujille tai hankkeelle uutta ymmärrystä tai tietoa. Yleisluontoisesti tähän voi vastata siten, että työpajat onnistuivat sisällöntuotannollisesti kenties samankaltaisesti kuin jokin toisin laadullisin työpajamenetelmin toteutettu työpaja. Keskeinen kysymys tältä osin onkin, missä määrin työpajat onnistuivat nostamaan ja suuntaamaan keskustelua senkaltaisiin suuntiin, jotka eivät hankekokonaisuudessa vielä aiemmin olleet esillä.

Hankkeen loppuraportissa (Dufva et al. 2017, 59 - 61) draamainterventioiden ja hankesisältöjen välistä yhteyttä tarkastellaan tulevaisuuskuvan kautta (kuva 6). Tämä tutkimussisältöjä kiteyttävä mallinnus koostuu kehystarinasta ja henkilökuvista. Kuvan yläosan sisällöt tiivistävät kehystarinan avainteemoja ja henkilökuvat on esitetty alaosassa olevin ympyröin. Raportissa todetaan, että kehystarinan ensimmäinen versio on tuotettu hanketutkijoiden sisäisessä työpajassa, minkä jälkeen sitä on muokattu draamatyöpajojen tuottamien sisältöjen myötävaikutuksella. Tulevaisuuskuvaan sisältyvien henkilötarinoiden katsotaan perustuvan suurelta osin draamatyöpajoissa tuotettuun materiaaliin. Raportissa todetaan myös, että draamamenetelmillä henkilöhahmoihin pystyttiin tuomaan dialogisuutta ja katsomaan, miten erilaiset hahmot kohtaavat. Lisäksi raportissa sanotaan draamatyöpajojen tuoneen esiin erilaisia käsityksiä ja näkemyksiä tulevaisuuden työtä kohtaan vahvistaen tutkijoiden toteuttaman kirjallisuusselvityksen tuloksia. (Dufva et al. 2017.) Raportin perusteella vaikuttaa kaikkineen siltä, että draamatyöpajat löysivät paikkansa tutkimuskokonaisuudessa ja vastasivat ainakin kohtuullisen hyvin niitä kohtaan asetettuihin odotuksiin. Samalla voi todeta myös sen, että draa-

mainterventiot olivat hankkeessa tiedontuotannollisen tehtävänsä ohella uudenlaisen kokeilun asemassa, miltä osin ne linkittyivät osaksi menetelmäkehitystä. Tämä menetelmäkehityksellinen työ on puolestaan jatkumassa erilaisten draamaa ja ennakointia yhdistävien hankevalmistelujen muodossa, mitä kautta toteutetun kokonaisuuden voi katsoa olevan myötävaikuttamassa menetelmäyhdistelmän mahdollisuuksien edelleen syventämiseen.

Kuva 6. Kehystarinan ja henkilökuvien muodostama tulevaisuuskuva (Dufva et al. 2017, 36).

4. Johtopäätökset

Johtopäätöksissä opinnäyte laajentaa tarkasteluperspektiiviään teoreettisesti hahmottelevalle, laajemmalle tasolle. Aluksi peilataan draamainterventioita ja ennakoivia menetelmällisesti keskenään. Samalla vastataan ensimmäiseen tutkimuskysymykseen: 1) Millaista uutta tietoa tai ymmärrystä draamainterventiot voivat tuottaa osana ennakoivaa hanketta? Toisessa alaluvussa esitetään malli, joka kuvaa draamainterventioiden – laajasti soveltavan taiteen – vaikuttavuutta yhteiskunnallisen kehittämisen konteksteissa. Samalla tunnistetaan kolme laadullisen tutkimuksen osa-alueita, joiden piirissä tehtävä jatkotutkimus vaikuttaisi merkitykselliselle sekä vastataan jälkimmäiseen tutkimuskysymykseen: 2) Millä osa-alueilla olisi hyödyllistä toteuttaa laadullista lisätutkimusta pyrittäessä ymmärtämään paremmin draamainterventioiden yhteiskunnallisia mahdollisuuksia?

4.1 Draamamenetelmät ja ennakoivi

Ennakoinnissa ja tulevaisuudentutkimuksessa puhutaan monesti *useista* mahdollisista tulevaisuuksista. Tällä havainnollistetaan tulevaisuuteen sisältyviä epävarmuuksia. Yksi perusoletus on myös se, että voimme valinnoillamme vaikuttaa siihen, millainen todentuvasta tulevaisuudesta muodostuu. Tietoisuuden lisääntymisen kautta voidaan puolestaan tehdä valistuneempia päätöksiä erilaisten tulevaisuuksien varalle. Draaman keinoin on taas mahdollista lähestyä erilaisia tulevaisuuksia ”sisältä käsin”. Ennakointiprosessissa tuotetut skenaariot voivat esimerkiksi toimia syötteinä draamamenetelmille, joissa näitä tulevaisuuden kuvia voidaan ”tehdä todeksi” ja työstää työpajaosallistujien myötävaikutuksella.

Sekä draamamenetelmissä että ennakoinnissa *prosessi* on tärkeässä osassa. Molemmissa prosessi voi muun muassa laajentaa käsitystä todellisuudesta, auttaa tunnistamaan erilaisia mahdollisuuksia ja niiden yhdistelmiä, toimia oppimisen alustana, sitouttaa ryhmää yhteiseen tavoitteeseen, tukea yhteisöllisyyden kehittymistä, tai auttaa käsittelemään osallistujien parista nousevaa, heille juuri sillä hetkellä merkityksellistä asiaa. Prosessiin *osallistuminen* on keskeinen mekanismi henkilökohtaisen, uuden ymmärryksen syntymiselle niin ennakoinnissa kuin draamainterventioissakin. Tämä korostuu lähestymistapoihin sisältyvän työpaja-/ ryhmätyöskentelyn osalta: osa syntyvistä oivalluksista saattaa olla juuri kyseiseen sosiaaliseen tilanteeseen tai henkilökohtaisiin

kokemuksiin liittyviä. Molemmat lähestymistavat painottavat usein eri näkökulmien ymmärtämistä ja arvostamista.

Työtapoja voisi väljästi vertailla niin, että siinä missä ennakointi usein painottaa tietopuusteisempina pidettäviä lähestymistapoja, draamainterventiot mahdollistavat emotionaalisen, ”pinnan alla” olevien seikkojen kautta tutkimisen ja siihen liittyvän uuden ymmärryksen luomisen. Täten lähestymistapojen voi katsoa tuottavan toisiaan täydentäviä sisältöjä ja luovan pohjaa uudelle menetelmälliselle kehitystyölle. Esimerkkinä voisi esittää vaikkapa skenaarioprosessin, jossa erilaisia tulevaisuuskuvia voisi aluksi hahmottaa ennakkoinnin menetelmin, minkä jälkeen niihin sijoittuvia ihmiskuvia voisi syventää draamamenetelmin. Toinen ajatuksellinen mahdollisuus olisi tuottaa draamamenetelmin ensin erilaisia tulevaisuuteen sijoittuvia kuvia (vrt. Vanhus ja Robotti -kohtaus, ks. luku 3.1), minkä jälkeen voitaisiin soveltaa ennakkoinnin piiristä niin sanottua Backcasting-menetelmää (Robinson 1990), jossa rakennetaan tulevaisuudesta kehitysreitti nykyhetkeen.

Ennakkoinnissa pyritään usein tuottamaan dokumentoitua tietoa päätöksenteon tueksi. Myös draamamenetelmien avulla voidaan tuottaa erityisesti laadullista ymmärrystä erilaisista asioista. Siinä missä ennakointi tähtää kokonaisvaltaiseen käsityksen muodostamiseen tutkittavasta ilmiöstä, voidaan draamainterventioiden avulla tuottaa rinnakkaista, täydentävää tai syventävää ymmärrystä esimerkiksi eri toimijoiden välisistä suhteista, käsitellä ongelmallisia tilanteita tai tarkastella hyvää johtajuutta. Tiedon luonteenomaisuuksien syvällisempi peilaaminen draamamenetelmien ja ennakkoinnin kesken avanee osaltaan myös menetelmällisen kehitystyön luonnetta ja mahdollisuuksia. Erityisen mielenkiintoiselle vaikuttaisi tulevaisuustiedon typologioiden (Dufva 2015, 28 - 29) ja draamaan liitettävien tiedon käsitteiden (esim. ruumiillinen tieto, performatiivinen tieto, emotionaalinen älykkyys) keskinäinen peilaaminen.

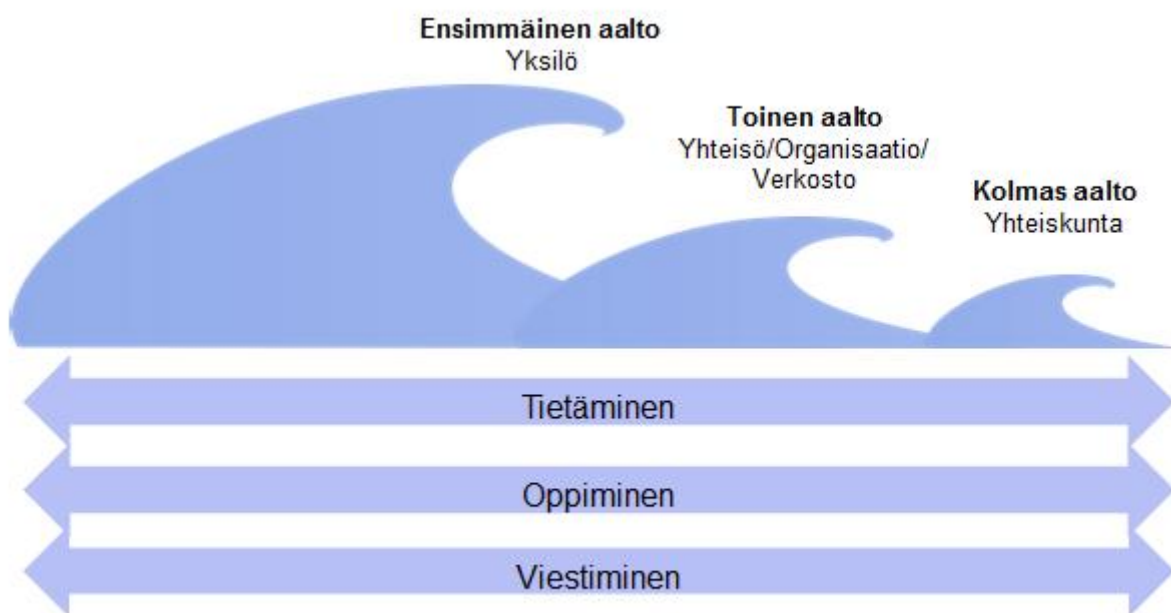
Sekä ennakointi- että draamamenetelmät antavat mahdollisuuksia irrottautua rationaalisesta ajattelusta, ja varsin usein on suotuisaa, jos sovellettavat menetelmät kyetään valitsemaan siten, että ne ruokkivat osallistujien mielikuvitusta ja aikaansaavat innostusta. Tätä voisi kuvailla leikinomaisena tapana tutkia maailmaa: kun ympäröivään maailmaan kyetään suhtautumaan avoimella mielellä, kenties välillä hiukan kevyemminkin, on oletettavaa että tuloksena syntyy lukuisampi joukko tuoreempia ideoita. Tätä voisi kutsua vaikkapa eri näkökulmien ja mahdollisuuksien kentäksi. Sen sisältöjä voi ja

toki tuleekin tiedon jalostumisen edetessä arvioida myös kriittisemmin ja realistisemmin.

Kokonaisuudessaan voi esittää, että keskeinen mekanismi uuden tiedon pohjaksi syntyy draamatyöpajassa dialogin ja tunneilmaisun myötävaikutuksella. Toisiaan kohtavat asiat voivat olla aiemmasta tunnettuja ja tunnistettuja, mutta kohtauttamalla niitä, sekä tekemällä tilanteisiin liittyviä tunne-elementtejä näkyviksi, päästään uuden ja erilaisen tiedon lähteille. Työpajoissa eräs konkreettinen osio toimii tästä hyvänä esimerkkinä. Vanhus ja robotti -kohtauksessa kohtasivat muistisairas vanha ihminen sekä häntä hoitava inhimillinen robotti. Robotti näytetään yleisölle aluksi ihmisenä ja hänen kone-sisältönsä käy ilmi vasta kohtauksen myötä siihen ilmenevän vian myötä. Katsojissa kohtaus nosti pintaan monia käyttäytymiseen, teknologiaan, ihmisen työkuviin ja etiikkaan liittyviä, ristiriitaisiakin näkemyksiä tulevaisuudesta. Dialogi sekä henkilöiden keskinäiset tunteet tekivät väestön vanhenemis -kehityskulkua sekä robotisaation kohtaamista konkreettiseksi ja koettavaksi.

4.2 Aalto-malli: laadullisen jatkotutkimuksen osa-alueita

Seuraavassa hahmotellaan laadullisen tutkimuksen osa-alueita, joiden parista hankittavan ymmärryksen voi katsoa hyödylliseksi kehitettäessä ja sovellettaessa draamainvententioita erilaisissa yhteiskunnallisen kehittämisen konteksteissa. Nämä osa-alueet on tunnistettu osana Aalto-mallia (kuva 7; Myllyoja & Koivisto 2016), joka pohjautuu kahteen aiempaan hankkeeseen (Koivisto & Myllyoja 2011; Myllyoja et al. 2015). Sittemmin mallia on muotoiltu myös toteutetun Dialogi, työ ja tulevaisuus -hankkeen pohjalta. Muutosten monitasoisuuden osalta mallilla voi nähdä teoreettista liittymäpintaa toisessa luvussa esitetyn Geelsin (2005) mallin kanssa.

Kuva 7. Aalto-malli draamainterventioiden vaikuttavuudesta (Myllyoja & Koivisto 2016).

Vaikuttavuuden voi käsittää varsin synonyymisesti muutos-käsitteen kanssa. Tämä sisältää ajatuksen siitä, että muutos voi olla ennakoimaton ja näkökulmasta riippuen joko negatiivinen tai positiivinen. Malliin yläosa koostuu kolmesta aallosta, jotka kuvaavat draamaintervention aikaansaamia mahdollisia muutoksia eri tasoilla. Suurin aalto kuvaa yksilötasoa, jolla tapahtuva ymmärryksellinen tai ajatuksellinen hoksaaminen, tiedollinen saanto, subjektiivinen kokemus tai -impulssi saattaa muodostua ainakin hetkellisesti vahvaksi.

Keskimmäinen aalto kuvaa muutosta draamaintervention piirissä olleiden yhteisöjen, organisaatioiden ja verkostojen parissa. Ensimmäisen aallon vaikutukset välittyvät eteenpäin erityisesti draamainterventioon osallistuneiden kautta. Vaikka henkilökohtainen kokemus on mahdollisesti ollut vahvakin, on uusien ajatusten eteenpäin vieminen usein aikaa vievä prosessi ja myös asioiden kompleksisuus lisääntyy. Lisähaastetta tuo se, että draamainterventiot tuottavat myös sellaista henkilökohtaista ymmärrystä ja osaamista, josta voi olla hankala viestiä eteenpäin (esim. vuorovaikutukselliset taidot tai fyysisen työskentelyn kautta syntynyt hahmotus). Draamainterventioiden dokumentointi ja tämän tietämyksen edelleen jalostaminen muodostaa keskeisen tavan uuden ymmärryksen muodostamiselle ja siitä viestimiselle – muiden työpajamenetelmien tavoin. Draamainterventioiden osalta jatkokysymys kuuluu kuinka dokumentoida niiden

erityislaatusuutta ja millä eri tavoin viestiä tätä ymmärrystä eteenpäin? Voiko toimivin tapa ollakin esimerkiksi se, että tutkimusprosessissa tehtyjä havaintoja viedään eteenpäin esityksellisen tutkielman ja siihen liitetyn fasilitoidun keskustelun muodossa?

Kolmas aalto kuvaa draamainterventioiden kykyä aikaansaada muutoksia ja luoda uutta ymmärrystä yhteiskunnallisessa merkityksessä. Mekanistisesti ajateltuna tämänkaltaisen laajemman muutoksen mahdollistaminen tapahtuu kohdentamalla draamainterventioita temaattisesti sellaisille osa-alueille, joilla kulloinkin on yhteiskunnallista merkitystä. Draamainterventioiden erityinen mahdollisuus on kuitenkin se, että niiden avulla on mahdollista luoda rationalisempaan pidettävän hahmotuksen rinnalle erilaistavaa, yksilö- ja tunnetasolta ponnistavaa keskustelua. Yksi mahdollisuus on tältä osin myös se, että ne voivat auttaa havaitsemaan valtavirran ulkopuolella vallitsevia ajattelumalleja ja ilmiöitä.

Aalto-malli sisältää kolme pinnan alle sijoittuvaa virtausta: tietäminen, oppiminen ja viestiminen. Nämä toiminnat nähdään mallissa dynaamisina ja toteutettavan intervention yli jatkuvina, aktiivisuutta vaativina, kahdensuuntaisina prosesseina. Samaan aikaan ne sisältävät myös draamaintervention toteuttajasta riippumatonta autonomisuutta. Tiedon ja tietämisen typologioita on entuudestaan muodostettu monista eri näkökulmista. Keskeinen jatkotutkimuksellinen tarve kohdistuu draamainterventioiden tietoteoreettisen pohjan syvällisempään hahmottamiseen, mikä voinee johtaa uudenlaisen, laajennetun tiedon ja tietämisen käsitteistön syntyyn. Oppimisen osa-alueella erityisesti kokemuksellinen oppiminen (Kolb 1984; sis. toiminnallisuus, eri aistikanavien ja tunteiden käsittely) ja ekspansiivisen oppimisen (Engeström 2001) käsitys resonoivat draamamenetelmien ominaispiirteisiin nähden, miltä osin ne edustavat mielenkiintoisia tutkimuksellisia suuntia jatkossa. Viestiminen ymmärretään tässä osa-alueena, jossa tieto nähdään kehittyvänä, tavallaan jatkuvasti keskeneräisenä, ja eri toimijoiden välillä käytävänä dialogina. Draamainterventioilla on dialogissa oma erityinen rooli yksilö- ja tunnetasolta nousevien ja sinne juurtuvien muutosprosessien generoijana ja eteenpäin viejänä.

4.3 Lopuksi

...nämä inhimilliset tekijät ja ulottuvuudet ovat tärkeitä ja jäävät helposti ammattitutkijoiden ja konsulttien selvityksissä pimentoon

Dialogi on varmasti yksi tärkein tapa saada kestävää muutosta aikaan niin työssä kuin yhteiskunnassa... Tutut näkökulmat vilahtelivat, mutta kokemus siitä miten moniäänisesti ajattelemme tuli selväksi ja helpottaa muistamaan jatkossa että oma todellisuus on vain yksi monista.

Esitetyt sitaatit ovat draamatyöpajaan osallistuneiden henkilöiden palautteita.

Lähteet

Ahlqvist, Toni 2015. Ennakointi. Nieminen, M. & Hyytinen, K. (toim.): STRADA Päätöksenteko ja muutoksen edistäminen monimutkaisissa järjestelmissä. VTT TECHNOLOGY 218.

Ahlqvist, Toni & Myllyoja Jouko 2011. Roadmapping – Multilateral Support of the Strategic Work. Hassett, Melanie, Räikkönen, Minna & Rantala, Tuija (toim.): M&A as a Strategic Option – From Opportunities to New Business Creation. Teknologiainfo Teknova Oy. 53–58.

Boal, Augusto 1979. The theatre of the oppressed. London: Pluto Press.

Dialogi, työ ja tulevaisuus 2016 [verkkosivu] <<https://tyontulevaisuus.fi/>> (luettu 16.11.2016).

Dreborg, Karl 1996. Essence of Backcasting. Futures 28 (9), 813–828.

Dufva, Mikko 2015. Tulevaisuustietämyksen muodostuminen ennakkoinnissa - käytännön ja systeeminäkökulma. Aalto University publication series DOCTORAL DISSERTATIONS 222.

Dufva, Mikko & Ahlqvist, Toni 2015. Miten edistää hallituksen ja eduskunnan välistä tulevaisuusdialogia? Valtioneuvoston selvitys- ja tutkimustoiminnan julkaisusarja 17.

Dufva, Mikko, Halonen, Minna, Kari, Mika, Koivisto, Tapio, Koivisto, Raija. & Myllyoja, Jouko 2017. Kohti jaettua ymmärrystä työn tulevaisuudesta. Valtioneuvoston selvitys- ja tutkimustoiminnan julkaisusarja 33.

Engeström, Yrjö 2001. Expansive Learning at Work: Toward an activity theoretical reconceptualization. Journal of Education and Work, 14 (1), 133–156.

European Foresight Platform 2017. Scenario building [verkkosivu]. <http://forlearn.jrc.ec.europa.eu/guide/2_scoping/meth_scenario.htm#Definition> (luettu 26.4.2017).

Fox, Jonathan 1994. Acts of Service: Spontaneity, Commitment, Tradition in the Nonscripted Theatre. New Paltz, NY: Tusitala Publishing.

Geels, Frank 2005. Processes and patterns in transitions and system innovations: Refining the co-evolutionary multi-level perspective. Technological Forecasting & Social Change 72 (6), 681–696.

Godet, Michel 2000. The Art of Scenarios and Strategic Planning. Tools and Pitfalls. Technological Forecasting and Social Change 65 (1), 3–22.

Hancock, Trevor & Bezold, Clement 1994. Possible futures, preferable futures. Healthcare Forum Journal. 37 (2), 23–29.

Jansson, Satu-Mari. 2014. Mittaamattoman arvokasta? Taiteen ja kulttuurin vaikutus-tutkimuksia ja -metodologioita. Taideyliopisto.

Jatkuva oppiminen 2016. Opinnäytteen tekijän kotisivut [verkkosivu] <<https://jatkuvaoppiminen.wordpress.com/>> (luettu 22.12.2016).

Johnstone, Keith 1981. Impro: Improvisation and the theatre. New York: Routledge.

Koivisto, Tapio. & Myllyoja, Jouko 2011. Improvisoi! Organisaation kehittäminen interventiotutkimuksen ja vuorovaikutuskoulutuksen metodeilla. VTT publications 779. Luettavissa osoitteessa <<http://www.vtt.fi/inf/pdf/publications/2011/P779.pdf>> (luettu 7.12.2016).

Kolb, David 1984. Experiential learning: Experience as the source of learning and development. Prentice-Hall.

Lehikoinen, Kai 2012. Taiteelliset interventiot ja taiteen soveltava käyttö työyhteisöissä: ajatuksia tutkimustarpeista ja tietopohjan vahvistamisesta. Rantala, Päivi & Korhonen, Satu-Mari (toim.): Uutta osaamista luomassa – Työelämän kehittäminen taiteen keinoin. Lapin yliopisto, tutkimusraportteja ja selvityksiä 61. 18–23.

Leväsluoto, Johanna & Kivisaari, Sirkku 2012. Kohti asiakaslähtöisiä sosiaali- ja terveydenhuollon palvelumalleja. VTT TECHNOLOGY 62.

Lukka, Kari 2006. Konstruktiivinen tutkimusote: luonne, prosessi ja arviointi. Rolin, Kristina, Kaakkuri-Knuutila Marja-Liisa & Henttonen, Elina (toim.): Soveltava yhteiskuntatiede ja filosofia. Helsinki: Gaudeamus. 111–134.

Malaska, Pentti 2003. Tulevaisuustietoisuus ja tulevaisuuteen tunkeutuminen. Vapaa-vuori, Matti & von Bruun, Santtu (toim.): Miten tutkimme tulevaisuutta. Tampere: Tulevaisuuden tutkimuksen seura.

Mannermaa, Mika 2004. Heikoista signaaleista vahva tulevaisuus. Helsinki: WSOY.

Myllyoja, Jouko, Eerola, Toni & Peltonen, Lasse 2015. Kaivannaisteollisuuden moniäänisyyttä tutkimassa teatterin keinoin. Alue ja Ympäristö -lehti 2/2015. Luettavissa osoitteessa <https://jatkuvaoppiminen.files.wordpress.com/2014/04/aluejaymp_2015_2_s54-59.pdf> (luettu 30.4.2017).

Myllyoja, Jouko & Koivisto, Tapio 2016. Constructing lenses to observe impacts of drama interventions. "Extended abstract" & Konferenssiesitys 20.10.2016. Arts without borders? -konferenssi. Helsinki: Taideyliopisto. Luettavissa osoitteessa: <https://www.uniarts.fi/sites/default/files/A3_Myllyoja_Koivisto.pdf> (luettu 30.4.2017).

Myllyoja, Jouko & Koivisto, Tapio 2013. Improvisation in supporting organizational development and change. Melkas, Helinä & Buur, Jacob (toim.): Proceedings of the Participatory Innovation Conference PIN-C 2013. Lappeenrannan teknillinen yliopisto, tutkimusraportit 6. 249–252.

Mäntylä, Ritva 2007. Kertovan muutosselonteon menetelmä. Syrjäläinen, Eija, Eronen, Ari & Värri, Veli-Matti (toim.): Avauksia laadullisen tutkimuksen analyysiin. Tampere University Press. 40–61.

Phaal, Robert & Muller, Gerrit 2009. An architectural framework for roadmapping: Towards visual strategy. Technological Forecasting & Social Change 76 (1), 39–49.

Robinson, John 2003. Future subjunctive: backcasting as social learning. *Futures* 35 (8), 839–856.

Robinson, John 1990. Futures under glass: a recipe for people who hate to predict. *Futures* 22 (8), 820–842.

Saritas, Ozcan 2013. Systemic foresight methodology. Meissner, Dirk, Gokhberg, Leonid & Sokolov, Alexander (toim.): *Science, Technology and Innovation Policy for the Future: Potential and Limits of Foresight Studies*. Springer. 83–117.

Summa, Terhi & Tuominen, Kaisu 2009. Fasilitaattorin työkirja - Menetelmiä sujuvaan ryhmätyöskentelyyn. Kepan raporttisarja / Kehitysyhteistyön palvelukeskus 103.

VNK 2016. Tulevaisuusselonteko [verkkosivu] <<http://vnk.fi/tulevaisuusselonteko>> (luettu 28.11.2016).

VTT 2016. ”Dialogi, työ ja tulevaisuus -hankkeen hankesuunnitelma. Dufva, Mikko, Halonen, Minna, Koivisto, Tapio, Myllyoja, Jouko & Koivisto. Raija.